

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لے کے ناں میں سوچئے رب دا کراں کلام بیان
مہر محبت کرنے والا اُچا اُسدا ناں

مشال

(قدیم تے جدید ہندکو چار بیتے)

گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور

مشال

(قدیم تے جدید ہند کو چار بیتے)

حیدر زمان حیدر

جملہ حقوق بحق گندھارا ہندکو اکیڈمی محفوظ ہیں

مشال	نام کتاب
حیدر زمان حیدر	مصنف
محمد عتیق	کمپوزنگ
ثاقب حسین	سرورق
اپریل 1995ء	سال اشاعت
2017ء	سال اشاعت (دوم)
محمد ضیاء الدین،	اہتمام اشاعت
جنرل بیکریٹری، گندھارا ہندکو بورڈ پشاور	
F.173/17	جی ایچ اے اشاعت حوالہ
400 روپے	قیمت
جی ایچ اے لیزر پرنٹنگ پشاور	پرنٹنگ
گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور	مطبع
978-969-687-162-0	ISBN No.
گندھارا ہندکو اکیڈمی، 2 چنار روڈ،	ملنے کا پتہ
آبدہ، یونیورسٹی ٹاؤن پشاور	

گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور

2- چنار روڈ، آبدہ، یونیورسٹی ٹاؤن، پشاور

091-9216223, 9216224

www.gandharahindko.com

انتساب

آپڑی مادری زبان ہندکونال محبت تے خلوص رکھڑیں والے انہاں سنگیاں دے ناں
جھیڑے ہندکوزبان دی ترقی واسطے کوششاں پے کر دے نیں

حیدر زمان حیدر

فہرست

نمبر شمار	عنوان	صفحہ
۱	ہک ضروری گہل (محمد ضیاء الدین)	9
۲	ہندکو چار بیتہ - ہک قدیم صنف سخن (پروفیسر صادق زاہد)	10
۳	ہک دوگلاں (پروفیسر صوفی عبدالرشید)	12
۴	کچی کچ دا چھلائیں (پرواز تریلووی)	14
۵	ہندکو چار بیتہ (حیدر زمان حیدر)	15
۶	عزت خود شاعراں دی لوک رشاں وے وچ کردے نی	19
۷	بڑیا زلزلہ وا اللہ ڈوگے دے چو فیری	20
۸	رنگریزا رنگ سلاری - دو پھل پانویں اناراں دے	20

ہندکو زبان دے قدیم چار بیتہ گو شعراء

۱	استاد خادی خان	23
۲	سائیں غلام دین ہزاروی	28
۳	حیات اللہ قادری	35
۴	بختاور	39
۵	سکندر شاہ پیرزادہ	47
۶	نظام دین	49

51	شاہزاد اللہ	۷
53	فضلدین	۸
57	مستر محمد یعقوب	۹
64	علی زمان	۱۰
68	میر عبداللہ	۱۱
71	غلام حسن طاہرہ	۱۲
75	عجب خان نقشبندی	۱۳
78	محمد صالح	۱۴
82	ارسلہ خان	۱۵
85	محمد کا کاملیار	۱۶
88	شیرا	۱۷
90	حاجی راجہ جہانداد	۱۸
96	محمد اسرار نیل مجور	۱۹

ہندکو زبان دے جدید چار بیتہ گوشعراء

103	بابا عبدالمجید	۱
107	مستری علی اکبر	۲
110	محمد علی	۳
116	عبد الغفور ملک	۴
127	محمد رحمان	۵

134	محمد صابر	۶
137	یکٹی خالد	۷
141	حیدر زمان حیدر	۸
146	نذیر حسین شاہ کیلوی	۹
152	افتخار ظفر جدون	۱۰
155	قاضی محمد جاوی	۱۱
158	محمد جاوید اختر	۱۲
161	منیر حیدر	۱۳
164	سلطان سکون	۱۴

.....

میں ڈٹھی محبوب سیاں ساریاں دی سردار
پاندی گل پھلاں دے ہار
دیکھو میں نال ہو یاں ظہیر..... لگیا چھاتی دے وچ تیر

جیوں کر بلنی اے مشال

تُوں شمع میں پتنگ تیرا مونہہ بلے مشال
خونانویں کجلا پاکے نہ کر جنگ عاشقاں دے نال

جان جان توں میں قربان
ماری آپشماں دی کٹار..... تلوار..... کینا ای بے حال
پنم دس ونجیں دیدار..... گلزار..... بلے مشال

تُوں شمع میں پتنگ تیرا مونہہ بلے مشال
خونانویں کجلا پاکے نہ کر جنگ عاشقاں دے نال

میں ڈٹھی محبوب سیاں ساریاں دی سردار..... پاندی گل پھلاں دے ہار
دیکھو میں نال ہو یاں ظہیر..... لگیا چھاتی دے وچ تیر

جیوں کر بلنی اے مشال

سوال پایا معشوقاں..... تہاں وچ گلیاں دے کُوکاں
اکھیاں پہریاں دیاں بندوقاں..... چہلی پھر دی سچا لعل

جیوں کر بلنی ایں مشال

پک ضروری گہل

حیدر زمان حیدر ہندکو زبان دے نہ صرف دل موہ لیںڑے ولے شاعر اُن بلکہ پک محقق تے دانشور بی ون۔ حیدر زمان حیدر نے اپڑا کلام تے اپڑی کتاباں چھپوانڑیں دی بجائے غلام دین ہزاری ہونڑاں دے کلام اُنوں بڑی محنت دے بعد اکٹھا کیتا تے اس کلام دی تلاش اُچ اوہ قریہ قریہ تے گراں گراں پھرے تے جہاں لوکاں اُنوں انہاں دے چار بیٹے یادے۔ اُنہاں اُنوں ریکارڈ کر کے لکھے تے فیہ انہاں سب تحریراں اُنوں اکٹھا کر کے ہندکو چار بیٹے دے سرناویں تلے 1980ء اچ چھپوایا۔ طباعت دے سارے عمل اچ انہاں نے اپڑے ذاتی وسائل استعمال کیے تے ہندکو دی ترویج و ترقی و سہ انہاں نے اُس دخت کم کیتا جدو ہزارے اچ ہندکو لکھڑیں دارواج اجلائی پیاایا۔ انہاں دی کتاباں اُنوں ریفرنس کتاب دی حیثیت حاصل ہوگئی انہاں اچ ”ہندکو چار بیٹے دے رنگورنگ ندرے“، ”سوداگر اس بازاردا“ تے ”مشال“ اُنوں شہرت حاصل ہوئی۔ منہ محسوس کیتا کہ انہاں دیاں کتاباں قارئین اُنوں دستیاب نیکیاں تے ضرورت اس گل دی اے کہ انہاں کتاباں اُنوں دوبارہ شائع کیتا جاوے۔ اسی پروگرام دے تحت حیدر زمان حیدر دی کتاباں دی اشاعت دا سلسلہ گندھارا ہندکو اکیڈمی نے شروع کیتا ہویا وے اس سلسلے اچ ”ہندکو چار بیٹے دے رنگورنگ ندرے“ گندھارا ہندکو اکیڈمی پہلے چھاپ چکی اے تے ہونڑ انہاں دی دوسری کتاب ”مشال“ دی اشاعت دا اہتمام کیتا گیا وے۔

محمد ضیاء الدین

جنرل سیکریٹری، گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان

ہندکو چار بیٹہ - ہک قدیم صنف سخن

ہندکو برصغیر دی سب تو قدیم زبان اے۔ اس دا ادبی ذخیرہ داستاناں تے کہانیاں دی صورت وچ بزرگاں دے سیناں وچ محفوظ اے۔ موجودہ دورے دے زبانان دے تحقیق کرنے والے محققین دی مجموعی طور تے ایہہ رائے وے کہ اُردو زبان دا ابتدائی لہجہ اج دی ہندکو زبان دی صورت وچ موجود اے۔ اس دا عملی ثبوت اسان اُردو زبان دے اک قدیم ادبی ملا وجہی دی مشہور داستان ”سب رس“ دے اندر کافی حد تک ملدا وے۔ اس توں علاوہ اگر وی دکنی دی شاعری دا مطالعہ کیتا جلتے اس صورت وچ وی دکنی دی شاعری وچ ہندکو دے چند الفاظ اسان ضروری ملدے نے لیکن جس ویلے اُردو بحیثیت ادبی زبان دے اپنڑیں چھنڈے گاڑنے لگی تے ہندکو زبان آں اس بولی توں زیادہ اہمیت نددتی گئی جس دی وجہ نال اس زبان دا علمی ادبی مغیر لوکاں دے دل و دماغ وچ چھپیا دارہ گیا اوہ زبان جیہڑی کسی ویلے سنسکرت دے نال نال اپڑاں ادبی سفر طے کر دی رہی اوہ بولی ٹھولی توں اگے اپنڑاں مقام کتابی صورت وچ حاصل کرنے کو لوں رہ گئی اس میدان وچ حیدر زمان حیدر نے بحیثیت ادیب اپنڑیں مال بولی زبان دی اہمیت پڑھیاں لکھیاں لوکاں دلائے آسے ہندکو فارسی رسم الخط وچ لکھ کے سب توں پہلے ہندکو چار بیٹے دے ”رنگورنگ ندرے“ دی صورت وچ پیش کیتی اس توں بعد اپنڑاں مجموعہ کلام ”سجرے پھل“ دے نال کتابی صورت وچ پیش کیتا اس توں بعد پرواز تر بیلوی دا مجموعہ کلام پھل تے کنڈے دے نال نال شائع کیتا۔ اس توں بعد ہندکو زبان دے صوتی اور بزرگ شاعر سائیں غلام دین اوراں دے چار بیٹے دا مجموعہ ”سودا گراں بازار دا“ دے نال نال شائع کیتا تے انہاں دے موجودہ کوشش ”مثال“ دی صورت وچ ہندکو دے شاعران دا جنہاں سُنز چار بیٹے آئے انہاں مکمل تذکرہ تاریخی صورت وچ کرنے دی سعادت حاصل کیتی اے۔ ایہہ تذکرہ ہندکو ادب دی اک پہلی تے مکمل کوشش اے۔ اس توں علاوہ اس کوشش دی ہک تاریخی اہمیت بی ہے وے او ایہہ کہ اج ساں دی جیہڑی قدیم تہذیب تے ثقافت اے او مکدی جلدی اے۔ چار بیٹہ شاعری دی دنیا وچ سب توں قدیم صنف سخن ہے جس دا حوالہ کسی حد تک سنسکرت زبان و ادب دی تاریخ وچ ملدا ایہہ اے ایہی صنف اے جساں اسان دی قدیم

زندگی وچ دیہاڑی دے تھکے تڑے دے لوک راتاں آں کسی حوضرے وچ یا کسی چھانواں آلے بوٹے تلے دیے دی لوئی اُتے دپھر دا تھاپ اُتے خوش آوازی نال پیش کر دے ایسے اور باقی لوک اس دی آواز نال آواز ملا کے اس چار بیٹے دی وجہ نال فکراں کولوں آزاد ہو کے تروتازہ ہو جلدے ایسے۔ اج اوہ تہذیب تے اوہ ثقافت اوہ حوضرے وچ لوکاں دا تہذیب تے مک گیا اور اے گل ہو جلدی کہ چار بیٹے جیہڑا لوکاں دے سینیاں وچ رہ گیا وے انہاں دے مرنے نال اوہ بھی مر جلد اس طرح حیدر زمان حیدر سسڑا اُس تہذیب تے ثقافت تے ہندکو زبان دی سچی تے ستھری شاعری ان مکتوں بچا کہہدا اے انہاں دا تاریخی کارنامہ ہندکو ادب دی تاریخ وچ میل داپہ ثابت ہوسی حیدر زمان حیدر اک مخلص سے سچا فنکار اے جساں اپنوں ہندکو زبان نال اس حد تک پیار اے جس طرح ہک بچے آں اپنوں ماؤ نال پیار ہوندا اے۔ میری اللہ دی پاک ذات اگے ایہہ دعا اے خدا ساں ہندکو زبان دی خدمت کرنے دی ہور توفیق تے ہمت عطا فرماوے، آمین

پروفیسر صادق زاہد

ایبٹ آباد۔ 4 جنوری 1995ء

ہک دوگلاں

حیدر زمان حیدراوڑی ہندکو دیاں عاشقاں تے شیدائیاں آسٹے ہک نواں تحفہ ”مشال“ دی شکل وچ کتھن کے آئے نے۔ انہاں دیاں کوششاں اُتے دلوں آفرین آکھڑیں پیندی اے۔ ہندکو دے پرائزیں ادب دے کھوج وچ انہاں نے ندرات دیکھی اے نہ دیہاڑے نہ فرزدیکھی اے تے نہ تماشاں نہ دوپہر دیکھی اے نہ دیگروسدے بدل ہوڑیاں تپدیاں دوپہرا، ٹہا کا ہووے یا میدان ہوکدے بنڑ ہوڑیا شوکلندے جنگل، انہاں آں جتھے کدھرے پتہ لگیا جے اُتھے کسے جنڑیں آں کوئی ہندکو چار بیتہ یا کوئی گیت یا کہاڑیں یا داے۔ او ہاوتھے پیچھے تے اوہ چیز اس کولوں سنڑ کے لکھ کہدی تے اس طرحاں ہندکو دے لوک ادب دا ہک وڈا ذخیرہ ہکٹھا کر کہدا۔ اُساں سیلتے نال ترتیب دتا تے پلیوں خرچ کر کے کتاب چھپو ادتی، کتاب سامڑیں آئی تے

ہر ہکی آں آکھڑاں پیا
 ” ڈاڈا کم کیتے او یا!
 تے ساریاں نے دعائیاں دتیاں۔
 اللہ تیرا مددگار۔

اللہ دی مدد ہوئی تے حیدراوڑاں دیاں پرکھاں تے پرچولاں نے ہندکو ادب دا ماٹرو ڈھادتا۔ ”ہندکو چار بیتے دے رنگورنگ ندرے“، ”سوداگر اس بازار دا“ انہاں دیاں راتی دیہاڑی دیاں مختاں دا اوہ حاصل نے جس توں ہندکو زبان تے ادب دے محققین تے عام شیدائی ہمیشہ استفادہ کردے رہسنڑ۔ انہاں کتاباں دی اشاعت نال ہندکو دی ہک مستقل ادبی روایت دا سلسلہ قائم کرنے وچ وڈی مدد ملی تے کئی چھپے لکے تے ڈتے ہوئے شاعراں دے کلام نال ساڈی جانڑ چھانڑ ہوئی۔ شاعر تے خدا مست درویش سائیں غلام دین دا کلام ہکٹھا کر کے حیدراوڑاں اپڑیں مقفل مقدمے نال چھاپیا تے ہندکو شاعری دیاں روایتاں دارشتہ صوفیانہ / عارفانہ شاعری دی اس روایت نال جڑ گیا جس دی نمائندگی پاکستانی زبانان دے وڈے صوفی شاعر کر رہے نے۔ صنف اظہار تے زبانان دے اختلاف نال سائیں غلام دین اسی سلسلے دے ہک وڈے شاعر نے جس نال پنجاب دے سلطان باہو تے بابا بلھے شاہ۔ سندھے دے شاہ عبداللطیف بھٹائی تے سچل سرمست،

بلوچستان دے مست توکلی تے سرحد دے رحمان بابا منسلک نے، سائیں علیہ الرحمہ دی شاعری وچ عارفانہ ذوق و شوق رکھیں آلیاں آسٹے جذب و مستی دے وافر سامان موجود نے۔ حیدر اوڑاں دے دولے ادبی تے علمی کم دی وڈی وسعت تے وقعت رکھدے نے۔ انہاں دا تے عبدالغفور ملک اوڑاں دا اکھٹا مجموعہ کلام ”سجرے پھل“ تے پرواز تریبوی دا مجموعہ کلام ”پھل تے کنڈے“ اس بارے میں ذکر دے لائق نے۔ قرآن پاک دا ہندکو ترجمہ بھی انہاں نے مکمل کر کہدے دیکھو! اس دای اشاعت دی نوبت کدوں آندی اے کموں نہ گمانڈ یا پہارے لائے والی آں۔

موجود کتاب ”مشال“ وچ انہاں نے اوہ چار بیٹے لکھٹے کیتے نے جیہڑے ”ہندکو چار بیٹے دے رنگورنگ ندرے“ توں بعد انہاں آں لکھے نے۔ شاعراں دے حالات زندگی ٹھونڈناں تے انہاں ہر چار بیٹے دی تخلیق دا عہد وی گویا متعین کردتا اے، اس طرحاں ہک تاریخی ترتیب وی قائم کیتی اے تے ساڈے اپڑیں زمانے تک دے چار بیٹے آکھڑیں آلیاں دا کلام مہیا کردتا اے ہندکو ادب دی اس صنف دا تاریخی ارتقاء معلوم کرنے آلیاں دا کم حیدر اوڑاں بہوں سکھلا کر سٹے، اوہ ہونڈ انہاں امی دی کے آں مشال بنڑا کے مزید تحقیق کر ہلدے نے۔

چار بیٹے کے وے تے اس دیاں ضرورتاں کے نے۔ اس بارے وچ ”ہندکو چار بیٹے دے رنگورنگ ندرے“ تے ”سوداگر اس بازار دا“۔ دے مقدمیاں تے دیباچیاں وچ خاصی طویل گفتگو ہوئی اے اس توں بعد اس موضوع تے کھلکھڑاں فضول اے۔ مکدی گل اے وے جے حیدر زمان حیدر نے اس کتاب آں مرتب کر کے ہندکو آلیاں اُتے ہک ہور وڈا احسان کیتا جس دا اعتراف ہر حال وچ ضروری اے۔ اس دا بدلہ اوہ ساڈے کولو نیچھ منگدے ہاں ساڈے اُتے ایہہ فرض جے انہاں دے کم دی قدر کراں تے جس داد دا مستحق اے اس توں اُساں محروم نہ رہنٹریں دیواں۔ دعا اے جے اللہ تعالیٰ حیدر زمان حیدر اوڑاں دے عزائم وچ برکت پاوے تے ہندکو ادب دی تحقیق آسٹے انہاں دا شوق قائم تے دائم رہوے۔

شم امین

پروفیسر عبدالرشید

ایبٹ آباد 6 جنوری 1995ء

کچی کچ دا چھلا نہیں

پرواز تریلوئی

پہولا پہالا سا د مرادہ اٹھا ڈورہ کلا نہیں
اُتوں جتنا سادہ دسدے وچوں اتنا چھلا نہیں

ظرف ضمیروں سونا پاسہ، ذہنوں موتی شیشہ دل
نیتاں صاف تے مخلص سوچاں بعض بخل دا رلا نہیں

رہیر کامل ہووے منزل دور دی نیڑے دسدی اے
پہانویں مشکل راہواں ہوون۔ خطرہ خوف دھڑلا نہیں

لکھ ہتھوڑے ظلماں دے اس ہیرے آں بیٹھ پہن سکدے
ایہہ دل اے ، پرواز دا چھلیاں کچی کچ دا چھلا نہیں

.....

ہندکو چار بیتہ

چار بیتہ ہندکو زبان دی بہوں پڑانوی تے قدیم صنف سخن اے۔ اسدی ہک مخصوص تکنیک اے، تے ایہہ آجکل دی اپڑیں اسی خاص تے اصلی حالت وچ لکھا جلدے، اس صنف سخن دا خالص تعلق صوبہ سرحد تے پنجاب دے علاقے اٹک تے چچھ ہزارہ نال اے، جیہڑا پڑا ہک خاص تعلق سماجی تے ثقافتی پس منظر رکھدا وے۔ چار بیتہ گو شعراں نے وی چار بیتہ دے اندر نظم دی طرح بندیاں دا اہتمام کر کے اپڑیں خیالاں کو پیشش کیتا، مگر چار بیتہ دی تکنیک نظم کولوں بالکل دکھڑی تے جڈا وے، چار بیتہ گو شاعر واقعے دے اصل یا مرکزی خیال آں ہر ویلے دھیان وچ رکھدے نیں، تے ٹیپ دے مصرعے آں، ہر بندے دے اخیر تے ہو بہو موڑ موڑ کے آئندے نیں، جس دے تکرار دی وجہ نال ذہن اصل خیال دی طرف مڑ جلدے تے اس تکرار دی وجہ نال ایک ایجی موسیقی پیدا ہوندی اے جیہڑی کناں وچ رس کھولدی اے، ایہہ گل ضروری اے کہ چار بیتہ دا پڑا ہک خاص مڑدانہ لہجہ تے آہنگ اے، تے ایہہ ہک خاص وزن تے آہنگ وچ ای آخیا جلدے، ہندکو زبان دے بہوں سارے شاعران نے چار بیتہ دی شاعری وچ نال پیدا کیتا، چار بیتہ، محفلاں وچ دیکھ نال گاکے سنزائے۔ چار بیتہ دی ہیبت وچ بہوں ساریاں تبدیلیاں کیتیاں، تے چار بیتہ وچ بہوں سارے مضموناں دا بیان انہاں شاعران نے زور شور نال کیتا۔

ہزارے وچ چار بیتہ دی تاریخ کافی قدیم تے دلچسپ اے، تے اتھے دے بسنیک لوکاں دے مزاج تے حالات و واقعات دی تاریخ آپ پیش کردی اے، جتھے کدرے پٹھانزاں دیاں بستیاں آباد ہونیاں حوضرے ہر ہکی ہستی تے گراں وچ بنزائے گئے، دیہاتی زندگی وچ گراں دے حوضرے دا بہوں وڈا مقام اے، تے اسدا اتھے گراں دی معاشرتی زندگی وچ بہوں سارا عمل دخل اے، حوضرہ نہ صرف باہروں آئے دے زماناں دے ٹھہرنے دی جگہ وے، بلکہ ہستی وچ شادی بیاہ تے موت دے غم دیاں تقریباں تے لوکاں دے ہکی جائی جمع ہو کے خوشی غم دکھ سکھ وچ شامل ہونویں دی جگہ وے راتی دے وقت دیہاتی آبادی دے گھبر و جوان حوضرے وچ جمع ہو کے گپ شپ مار دے نیں تے اس طرح ہکی دوئے دی خبر گیری کردے نیں تے نویں تازہ خبر سنز دے سنزاندے نیں تے اسدے اُتے تبصرے ہوندے نیں مگر ہنڑا وہ ویلا لگھ گیا جدوں اسان